

आधुनिकशिक्षायाः आलोकस्तम्भः - वैदिकी शिक्षा

डॉ. अमिता सिंह

वरिष्ठ सहायक प्रोफेसर-संस्कृत

सावित्री बाई फुले राजकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय,

चकिया, चन्दौली

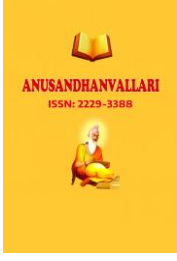
E-Mail id- singhamita1984@gmail.com

शोध-सारांशः

अस्मिन् शोधपत्रे एकविंशतिशताब्द्याः सूचनाक्रान्तेः युगे वैदिककालीनशिक्षणपद्धतेः प्रासंगिकतायाः गम्भीरं विश्लेषणं कृतम् अस्ति। सम्प्रति समाजः यद्यपि तन्त्राज्ञानेन(AI) समृद्धः अस्ति, तथापि सः नैतिकशून्यतायाः मानसिकविक्षोभस्य च गर्तं गच्छन् अस्ति। लेखे "सा विद्या या विमुक्तये" इति वैदिक-आदर्शस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्, यः केवलं आर्थिकं न, अपितु आन्तरिकं स्वातन्त्र्यं प्रदाति। वैदिकपरम्परायाः व्रत-दीक्षा-तपसां चर्चा कुर्वन् शोधकर्ता स्पष्टयति यत् प्राचीनशिक्षणं छात्रस्य चरित्रनिर्माणाय पूर्णमानव निर्माणाय च प्रतिबद्धम् आसीत्। अथर्ववेदस्य 'ब्रह्मचर्यसूक्तस्य' आधारेण गुरु-शिष्ययोः 'द्वितीयजन्म' सम्बन्धस्य, अग्निसाक्षित्वेन स्वीकृतव्रतस्य, तथा च उभयोः सामञ्जस्यस्य (सह नावतु) महत्त्वं दर्शितम्। अत्र आधुनिकशिक्षायाः व्यावसायिकतां विमृश्य इयं प्रस्थापना कृता यत् वैदिकी शिक्षा केवलं जीविकोपार्जनस्य साधनं नास्ति, अपितु इयं समग्रा जीवनपद्धतिः वर्तते। अन्ततः, आधुनिकविज्ञानस्य गतिं वैदिकसंस्काराणां मतिं च मेलयित्वा एव समाजस्य शाश्वत-कल्याणं सम्भवति इति।

कूटशब्दाः सूचनाक्रान्तिः, सा-विद्या-या-विमुक्तये, ब्रह्मचर्यसूक्तम्, व्रतदीक्षा, पञ्चमहाभूतानि, सहकार्यम्, कीर्तिदेहः, द्विजत्वम्, सर्वाङ्गीणविकासः, नैष्कर्म्यसिद्धिः।

एकविंशतिशताब्द्यां समाजः 'सूचनाक्रान्तेः' तस्मिन् शिखरे तिष्ठति यत्र ज्ञानस्य उपलब्धता हस्ततले वर्तते। तन्त्राज्ञानेन (Technique) दूराणि समाप्ता जाता, कृत्रिमप्रज्ञया (AI) च मानवीयक्षमताभ्यः नवीना परिभाषा दत्ता। किन्तु, अस्याः बाह्यचाकचिक्येन समानान्तरम् एकः गभीरः आन्तरिकः अन्धकारः अपि प्रवर्धते। अद्यतनः मानवः 'दत्तांशस्य' (Data) महासागरे तरति, परन्तु 'बोधस्य' 'शान्तेः' च तटात् निरन्तरं दूरे गच्छन् अस्ति। समकालीनः समाजः मुख्यरूपेण त्रिभिः महासङ्कटैः परिवृतः अस्तिः मानसिकविक्षोभः, नैतिकशून्यता, आसन्नः पर्यावरणीयप्रलयश्च। आसु परिस्थितिषु एषः प्रश्नः अनिवार्यः भवति यत्- किं अस्माकं वर्तमाना शिक्षापद्धतिः मनुष्यं केवलं कुशलं यन्त्रम् (Efficient Machine) निर्माति अथवा एकं पूर्णमानवम्?

प्राचीनभारतीयमनीषायाः उद्घोषः अस्ति- "सा विद्या या विमुक्तये" अर्थात् सैव विद्या या बन्धनैः मोचयति। आधुनिकशिक्षा केवलम् अज्ञानात् अभावात् च मुक्तिं (अर्थात् आर्थिकस्वतन्त्रताम्) उद्दिशति, परन्तु वैदिकी दृष्टिः अस्याः अवधारणायाः अत्यन्तं व्यापकं विस्तारं करोति। अत्र 'मुक्ति' शब्दस्य अर्थः केवलं सङ्कुचितः धार्मिको मोक्षः नास्ति, अपितु मानसिकक्लेशेभ्यः, सङ्कीर्णविचारधाराभ्यः, अहङ्कारात्, प्रकृत्याः विरुद्धं क्रियमाणात् हिंसकाचरणात् च मुक्तिः अस्ति। प्रस्तुतं शोधपत्रम् एताम् अवधारणां केन्द्रबिन्दौ संस्थाप्य एतं तर्कं प्रस्तौति यत्- वैदिकी शिक्षा केवलं मन्त्राणां कर्मकाण्डानां च सङ्ग्रहः नास्ति, अपितु एषा एका 'समग्रा जीवनपद्धतिः' वर्तते। आधुनिकशिक्षा केवलं वृत्तिपरका वर्तते, सा मानवं यन्त्रवत् जीविका-उपार्जन-योग्यता सुसज्जितं करोति, परन्तु जीवनस्य सन्तुलनं न पाठयति। वैदिकी शिक्षा तु 'पञ्चमहाभूत' द्वारा बाह्यजगतः ज्ञानं, 'त्रिगुण' सिद्धान्तेन च आन्तरिकजगतः सन्तुलनं प्रदाति। अस्याः लक्ष्यं 'नैष्कर्म्यसिद्धिः' अस्ति, येन मनुष्यः समाजे स्थित्वा अपि निर्लिप्तभावेन श्रेष्ठकार्यं कर्तुं शक्नोति।

आदिकालादेव शिक्षा व्यक्ति-व्यक्तित्व-निर्माणस्य सहजं माध्यमं वर्तते। शिक्षा बुद्धेः परिष्कारे, चरित्रनिर्माणस्य प्रक्रियायां, ज्ञानकर्मणोः समन्वये तथा च आध्यात्म-भौतिकवादयोः सन्तुलने महती भूमिकां निर्वहति, अद्यापि च निर्वहन्ती अस्ति। यदि वयं समकालीनपरिप्रेक्ष्ये वैदिककालीनशिक्षणपद्धतेः विश्लेषणं कुर्मः, तर्हि इदं दृष्टिगतं भवति यत्- सामाजिक-आर्थिक-राजनैतिक-आवश्यकतानां भारानां च कारणात् वर्तमाना शिक्षापद्धतिः स्वकीय-मूलमार्गात् विचलिता सञ्जात। अस्याः विचलनस्य दुष्परिणामाः समग्र समाजे रोजगाराभावः-निर्धनता-बुभुक्षा-अन्यासां च समस्यानां रूपेण परिलक्षिताः भवन्ति। वैदिककालीनसमाजस्य शिक्षणपद्धत्यां शिक्षक-शिक्षार्थिनोः योग्यतायाः कर्तव्यानां च विश्लेषणेन अयं विषयः अधिकं स्पष्टो भवति। यद्यपि वेदेषु वैदिककालीनशिक्षणपद्धतेः विशालं विवरणं साक्षात् न उपलभ्यते, तथापि केषुचित् प्रसङ्गेषु अन्तर्निहितविवरणैः च यत् तथ्यं प्राप्यते, तस्य आधारेण वक्तुं शक्यते यत्- तत्कालीनसमाजे गुरुकुलानां आवासव्यवस्था, भोजन-पानव्यवस्था, दैनन्दिन-आवश्यकतानां पूर्तिश्च गुरोः एव उत्तरदायित्वं भवति स्म। गुरुकुले शिक्षायाः आरम्भः 'व्रतदीक्षया' भवति स्म। अग्निं साक्षिणं कृत्वा शिष्येण एतद् व्रतं गृह्यते स्म यत् सः असत्यं त्यक्त्वा सत्यं ग्रहीष्यति। असत्यभाषणं, असत्यव्यवहारं तथा च असद्विचाराणां त्यागं कृत्वा सः सत्यमार्गम् अनुसरिष्यति। अनेन सहैव परमात्मनः सकाशात् एषा प्रार्थना अपि क्रियते स्म यत्-अहं स्वकीयं एतं व्रतं पूर्णं कर्तुं समर्थो भवेयम् इति-

“अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि, तच्छक्यं तन्मे राध्यताम्।

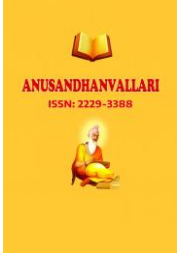
इदमहमनुतात् सत्यम् उपैमि।”⁽¹⁾

व्रतस्य अभिप्रायः कस्यचित् उद्देश्यस्य पूर्तये प्रतिज्ञाबद्धता वर्तते। मनुष्यस्य दीक्षित-सङ्कल्पयुक्ततायाम् एव व्रतस्य उपयोगिता अस्ति। दीक्षया मनुष्यः 'दक्षिणां' प्राप्नोति, अर्थात् सः दक्षतां योग्यतां च विन्दति। दक्षिणया 'श्रद्धा' अर्थात् आस्तिकतायाः बुद्धिः जायते, श्रद्धया च 'सत्यस्य' अर्थात् सत्यस्वरूपस्य ब्रह्म-परमात्मनः प्राप्तिः भवति-

“व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम्।

दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया

सत्यमाप्यते॥”⁽²⁾

व्रतस्य पश्चात् शिष्याय 'तपसः' (अनुशासनस्य) 'दीक्षायाः' (समर्पणस्य) च शिक्षा दीयते स्म। अथर्ववेदे उद्घोषितं यत्- एतौ द्वौ अपि मनुष्यस्य व्यक्तिगत-उन्नत्यै राष्ट्रस्य प्रगतये च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णौ स्तः। तपसा दीक्षया च एव कश्चित् व्यक्तिः राष्ट्रं च उन्नति-शिखरं प्राप्तुं शक्नुतः-

“भद्रमिच्छन्ति ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे।

ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं

तदस्मै देवा उपसंनमन्तु।।”⁽³⁾

अस्याः अवधारणायाः मूलभावः अस्ति यत्- केवलं ब्रह्मचर्येण तपसा च एव मनुष्यः मृत्युतुल्यानां बाधानामपरि विजयं प्राप्तुं शक्नोति। एताभ्यां जीवने स्थैर्यं आगच्छति, येन न केवलं व्यक्तेः अपितु सम्पूर्णराष्ट्रस्य कृते 'स्वराज्यम्' (ऐश्वर्यं, स्वावलम्बनं च) प्राप्तुं शक्यते-

“ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाघ्नत।

इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः

स्वराभरत्॥”⁽⁴⁾

ततः परं शिक्षार्थिनः विद्यारम्भः भवति स्म। वैदिककालीनशिक्षणपद्धतेः मुख्या विशेषता एषा आसीत् यत्- गुरुः शुद्धहृदयेन शिष्यान् पाठयेत् इति निर्देशः आसीत्-

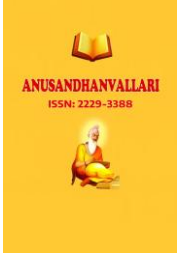
“देवेन मनसा सह”⁽⁵⁾

यदि गुरु-शिष्यौ उभौ अपि शुद्धहृदयौ निष्कपटौ च स्तः, तर्हि तयोः मध्ये सुदृढं सामञ्जस्यं भविष्यति। ऋग्वेदस्य अन्तिमसूक्ते

“समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।”⁽⁶⁾

इति उद्घोषः अस्ति। अस्य दार्शनिकार्थः अस्ति यत्- शिक्षक-शिक्षार्थिनोः 'मनः' 'चित्तं' च एकां समानां तरङ्गगतिं प्राप्नुयाताम्। आधुनिकमनोविज्ञाने एषा प्रक्रिया 'सम्बन्ध-निर्माणम्' इति कथ्यते। यदि गुरु-शिष्ययोः विचाराः भिन्नाः स्युः, तर्हि ज्ञानस्य प्रवाहः अवरुद्धः भवति। यदा सम्पूर्णकक्षा एकया एव ऊर्ध्वगामिन्या ऊर्जया युक्ता भवति, तदा ज्ञानप्राप्तिः सामूहिकयज्ञसदृशी जायते। अत्र 'स्पर्धायाः' स्थाने 'सहकार्यम्' प्रमुखं भवति।

शिक्षाशास्त्रे इदं मन्यते यत् 'शिक्षणम्' केवलं ३०% विषयवस्तूनि ७०% च शिक्षक-छात्रयोः सम्बन्धे आश्रितं भवति। अद्यतने 'डिजिटल-शिक्षणे' सामग्री तु प्रचुरा अस्ति, किन्तु भावनात्मकः सम्बन्धः लुप्तम् अस्ति। एतदेव कारणं यत् अन्तर्जाल-शिक्षा सूचनां तु ददाति, परं छात्रस्य व्यक्तित्वं रूपान्तरितुं न शक्नोति। वेदानुसारं ज्ञानं 'बहिस्तः' न आयाति, तत् 'अन्तः' एव विद्यते; गुरुः केवलं आवरणं दूरीकरोति। यदि शिष्यस्य चित्तम् अशान्तं भवति अथवा गुरोः मनः विक्षुब्धं वर्तते, तदा ज्ञानस्य सः प्रकाशः अवरुद्धः भवति। शिक्षणप्रारम्भात् पूर्वं 'शान्तिपाठस्य' विधानम् एतस्य 'सामञ्जस्यस्य' स्थापनार्थम् एव आसीत्, येन उभयोः मनसि शान्तिः भूत्वा एकस्मिन् एव केन्द्रे स्थितं भवेत्-

शान्ति मन्त्र

“ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥”⁽⁷⁾

अत्र 'अहम्' इति न, अपितु 'नौ' (आवां द्वौ) इति शब्दस्य प्रयोगः अस्ति, यः स्पर्धा निवार्य 'सहकार्यम्' (सहयोगम्) प्रस्थापितं करोति। 'मा विद्विषावहै' इति एतत् सुनिश्चितं करोति यत् गुरु-शिष्ययोः तरङ्गाः समानाः भवेयुः, येन ज्ञानस्य प्रवाहः कदापि अवरुद्धः न स्यात्।

अथर्ववेदे ईदृशः सङ्केतः प्राप्यते यत् शिक्षणपद्धतिः ईदृशी भवेत् यस्यां छात्रस्य मनः स्वयमेव रमेत-

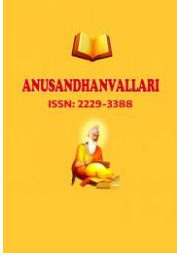
“वसोष्पते नि रमय।”⁽⁸⁾

वैदिकपरम्परायां गुरोः केवलं 'विद्वत्ता' न पर्याप्ता आसीत्, तस्य 'शुद्धहृदयत्वम्' अनिवार्यं मन्यते स्म। निष्कपटाध्यापनस्य निर्देशः आसीत् यत् गुरुः स्वज्ञानं न गोपयेत् (अकृपणता)। यदा गुरुः स्वार्थ-कपट-रहितो भूत्वा अध्यापयति, तदा तस्य शब्दाः साक्षात् शिष्यस्य अन्तर्मनसि प्रविशन्ति। आचरणात्मकशुद्धतायाः अर्थः अस्ति यत् गुरोः कथनी-करणी च समाना भवेत्। यदा शिक्षक-छात्रयोः मध्ये भावनात्मकं सामीप्यं भवति, तदा 'अधिगमः' सुखदः अनुभवः जायते। अथर्ववेदस्य निर्देशानुसारं शिक्षणपद्धतिः तादृशी भवेत् यस्यां छात्रस्य रुचिः स्वाभाविकी स्यात्। एतदर्थं गुरोः इयम् अपेक्षा आसीत् यत् सः कथया अथवा आख्यानेन शिक्षार्थिनः ज्ञानं प्रवर्धयेत्। एतदतिरिच्य वैदिक-शिक्षणपद्धत्यां विषयस्य सरलीकरणाय प्रश्नोत्तर-विधिः, वाद-विवाद-विधिः, परियोजना-विधिः च अपि उल्लिखिताः सन्ति। वैदिककालीने शिक्षणे तासां परिस्थितीनाम् अपि वर्णनं लभते, यासु अध्ययनं वर्जितम् आसीत्, यत् 'अनध्यायः' इति कथ्यते। यथा आकाशे सघनाः मेघाः, वातचक्रं (आंधी) वा भवति, तदा सघनेषु वृक्षेषु, वनस्पतिपुञ्जेषु, तृणबहुलेषु स्थानेषु, पशुसमूहानां समीपे च अध्ययनं निषिद्धम् आसीत्-

“यद्यन्तरिक्षे यदि वात आस यदि वृक्षेषु।”⁽⁹⁾

अस्य (अनध्यायस्य) उद्देश्यं केवलम् अवकाशः न आसीत्, अपितु सुरक्षा एकाग्रता च आसीत्। सघनेषु तृणेषु पशुसमीपे च कीट-पतङ्गानां कोलाहलस्य च कारणात् चित्तम् एकाग्रं भवितुं न शक्नोति स्म। वातचक्र-मेघानां समये वायुमण्डले विद्युत्-चुम्बकीय-तरङ्गाणाम् परिवर्तनं भवति। ऋषीणां मतम् आसीत् यत् एतेषां परिवर्तनानां प्रभावः अस्माकं सूक्ष्मासु 'नाडीषु' पतति, येन वेदानां सस्वरपाठे बाधा उत्पद्यते। मेघानां गर्जनेन विद्युत्प्रपातेन च पृथ्व्याः स्थानीय-चुम्बकीयक्षेत्रे क्षणिकं परिवर्तनं जायते। यतः मानवमस्तिष्कम् अपि सूक्ष्माणां चुम्बकीयतरङ्गाणां प्रति संवेदनशीलम् अस्ति, अतः एतादृशे समये 'एकाग्रतायाः' भङ्गः स्वाभाविकः एव।

वैदिककाले बालक-बालिकानां कृते पृथक्-पृथक् गुरुकुलानि आसन्। बालिका-गुरुकुलस्य प्रमुखा 'आचार्या' तथा बालक-गुरुकुलस्य प्रमुखः 'आचार्यः' इति कथ्यते स्म। अथर्ववेदे स्पष्टम् उल्लिखितं वर्तते यत् 'कन्याः ब्रह्मचर्यस्य पालनं कुर्वन्त्यः उच्चशिक्षां प्राप्नुवन्ति स्म, तदनन्तरं च तासां विवाहः भवति स्म'-

"ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्"⁽¹⁰⁾

इदं स्त्री-शिक्षायाः महत्त्वस्य विशालतमम् ऐतिहासिकं प्रमाणम् अस्ति। एतत् सिद्ध्यति यत् प्राचीनकाले बालिकानाम् उपनयन-संस्कारः वेदान्त-अध्ययनं च अनिवार्यम् आसीत्। "द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च। तत्र ब्रह्मवादिनीनाम् उपनयनं अग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भिक्षाचर्या इति॥" (हारीत धर्मसूत्र)

वैदिककाले ते जनाः अपि शिक्षायाः विधानम् आसीत्, ये बाल्यकाले शिक्षां प्राप्तुं अवसरं न लब्धवन्तः। ते कमपि स्वगुरुं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म। उदाहरणस्वरूपं मनुस्मृतौ एकः प्रसङ्गः प्राप्यते यस्मिन् वर्णितम् अस्ति यत् अङ्गिराः कविः स्वपितरौ अध्यापयति स्म। एकस्मिन् दिने पाठनसमये सः स्वपितरौ 'पुत्रक' इति सम्बोधितवान्। एषा वार्ता पितृभ्यां अनुचिता अभसत। अयं विवादः यदा अग्रे प्रवृत्तः, तदा शिष्टजनैः (विद्वद्भिः) निर्णयः दत्तः यत्- अशिक्षितः व्यक्तिः बालकसदृशः भवति तथा च शिक्षाप्रदाता व्यक्तिः पितृसदृशः भवति। अतः शिक्षकस्य वा गुरोः अयं अधिकारः अस्ति यत् सः शिष्यं 'बालकः' इति सम्बोधयितुं शक्नोति-

"अध्यापयामास पितृन शिशुराङ्गिसः कविः। पुत्रका इति होवाच॥"

"अज्ञो भवति वै बालः, पिता भवति मन्त्रदः।

अज्ञं हि बालमित्याहुः,

पितेत्येव तु मन्त्रदम्॥"⁽¹¹⁾

शिक्षायाः समाप्तौ सत्यां 'समावर्तन संस्कारः' भवति स्म, येन दीक्षान्तः अर्थात् शिक्षायाः समापनं जायते स्म। अस्मात् संस्कारात् परं विद्यार्थी 'स्नातकः' भवति स्म। अथर्ववेदे दीक्षान्तविधेः स्नातकस्य स्नानस्य च वर्णनं प्राप्यते। अस्मिन् अवसरे आचार्यः शिष्याय भाविनि जीवनाय कानिचित् बहुमूल्यानि आदेशान् उपदेशान् च ददाति स्म। तैत्तिरीयोपनिषदि वर्णितमस्ति आचार्यः शिष्यं कथयति स्म यत् सर्वदा सत्यं वद, धर्मस्य पालनं कुरु, स्वाध्याये आलस्यं मा कुरु तथा च देवयज्ञ-पितृयज्ञौ अवश्यं कुरु। गुरोः सदाचरणानाम् अनुसरणम्, दानं, अतिथीनां सत्कारः च करणीयः। कर्तव्यविषये यदि कश्चित् संशयः भवेत्, तर्हि विद्वज्जनैः परामर्शः स्वीकरणीयः-

"सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः।

मातृदेवो भव। पितृदेवो भव।

आचार्यदेवो भव।

यानि अनवधानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि। नो

इतराणि॥"⁽¹²⁾

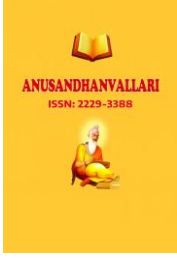
वैदिककालीनायां शिक्षणपद्धतौ गुरुकुलेषु शिष्येभ्यः किमपि शुल्कं न गृह्यते स्म। समावर्तनसंस्कारात् परं शिष्यः स्वगुरवे स्वश्रद्धाभक्त्यनुसारं यत् किमपि उचितं मन्यते स्म, तत् सादरं समर्पयति स्म-

"आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः।"⁽¹³⁾

"ये वा ते शिक्षात्, तस्मै रयिं

दयस्व"⁽¹⁴⁾

अनेन प्रकारेण वैदिककाले शिक्षणकार्यं सम्पन्नं भवति स्म। यदा वयं वैदिककालीनायाः शिक्षणपद्धत्याः समकालीनेन शिक्षातन्त्रेण सह तुलनां कुर्मः, तदा इदमवलोक्यते यत् समकालीना शिक्षापद्धतिः वैदिककालीनायाः

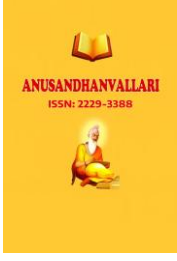
तुलनायां मूल्यविहीना (संस्कारहीना) अस्ति। यत्र वैदिककालीना शिक्षा सामाजिकैकीकरणाय बलं ददती व्यक्तेः सम्मानं, नैतिकतां, सत्यं च आधारयति स्म, तत्रैव अद्यावधिनी शिक्षा पूर्णतः उपभोक्तावादि-भौतिकवादि-जीवनपद्धतिं प्रोत्साहयति। अस्यां पद्धतौ नैतिकतायाः सत्यनिष्ठायाः च महत्त्वं न्यूनं वर्तते। वर्तमानशिक्षापद्धतौ व्रत-तप-दीक्षादीनां किमपि स्थानं नास्ति। एतस्यां पद्धतौ तादृशाय ज्ञानाय एव प्राधान्यं दीयते, यत् धनार्जनाय वा आर्थिकसमृद्धये सहायकं भवेत्।

समकालीन-शिक्षापद्धतेः अन्तः अन्तःकरणस्य शुचितायाः किमपि स्थानं नास्ति। प्राचीनपद्धतौ 'चित्तशुद्धिः' शिक्षायाः प्रथमं सोपानम् आसीत्, परन्तु अद्यत्वे केवलं 'मस्तिष्कभरणम्' (सूचनापूरणम्) एव अवशिष्टं वर्तते। सहैव, विषयः कियत् रोचकः अस्ति इत्यस्मिन् अपि बलं न दीयते, अपितु तस्य आर्थिकोपादेयता एव महत्त्वपूर्णा वर्तते। अद्यत्वे 'कृत्वा शिक्षणम्' विधिः अपि अध्ययनपद्धतेः लुप्ता जायमाना अस्ति।

वर्तमान-शिक्षापद्धतौ 'सहशिक्षायाः' प्रचलनं तीव्रं वर्तते, परन्तु वैदिककालीन-शिक्षापद्धत्यां येषां मूल्यानां वर्णनं प्राप्यते, तानि अद्य कुत्रापि न दृश्यन्ते। न तु राष्ट्रनिमाणे, न च व्यक्तित्वनिमाणे। प्राचीनकाले स्नातकः समाजस्य 'ऋणी' इति मन्यते स्म, यस्य प्रमुखं कर्तव्यं राष्ट्रस्य सेवा एव आसीत्। परन्तु अद्यतनी शिक्षा 'प्रतिभा-पलायनम्' (Brain Drain) प्रोत्साहयति, यतः अस्याः आधारः केवलं 'धनम्' एव अस्ति। व्यक्तित्वस्य अभावः स्पष्टः दृश्यते-उपाध्यः तु वर्धन्ते, किन्तु मानवता चारित्रिकदृढता च निरन्तरं क्षीयते। अद्यतन्याः शिक्षायाः शिक्षणसंस्थानां च मुख्योद्देश्यं केवलं धनार्जनम् एव अस्ति। १९९० (नवत्यधिक-एकोनविंशतिशततमे) वर्षे 'उदारीकरणस्य' नीतिं स्वीकृत्य निजी-शिक्षणसंस्थानानि अस्तित्वे आगतानि। एतेषां मुख्योद्देश्यं छात्राणां 'समग्रविकासः' न भूत्वा, स्वस्य 'आर्थिकस्थितिं' सुदृढां करणम् अस्ति। तद्विपरीतम्, वैदिककालीन-शिक्षणसंस्थानेषु आर्थिकपक्षे किमपि ध्यानं न दीयते स्म। छात्रस्य 'समग्रविकासः' एव गुरोः गुरुकुलस्य च प्रकृत-सम्पत्तिः आसीत्। वैदिकपद्धतौ "विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्" इति उक्तम् आसीत्, यतः एतत् वितरणत् वर्धते स्म तथा च व्यक्तेः कल्याणं करोति स्म। अद्य शिक्षायाः विपणीकरणेन सा केवलं तेभ्यः एव सीमिता अस्ति, ये अत्यधिकं शुल्कं दातुं समर्थाः सन्ति। अनेन समाजे एका विशाला दरी उत्पन्ना अभवत्।

स्पष्टरूपेण समकालीना शिक्षापद्धतिः वैदिककालीनायाः तुलनायां मानवीयपक्षस्य अपेक्षया भौतिक-आर्थिकपक्षयोः प्राधान्यं ददाति। एषा पद्धतिः व्यक्तित्वं प्रति, समाजं प्रति, राष्ट्रं प्रति च संवेदनशून्यं करोति तथा च व्यक्तिगतस्वार्थं पोषयति। अस्य पुष्टिः वर्तमानकालस्य शिक्षकाणां शिक्षार्थिनां च उद्देश्यैः भवति, यत् वैदिककालीनशिक्षया सर्वथा भिन्नं वर्तते। यदा शिक्षायाः आधारः केवलम् आर्थिक-लाभः भवति, तदा जनः अन्यस्य दुःखं प्रति राष्ट्रस्य समस्याः प्रति च उदासीनः जायते। सः केवलं स्वस्यैव उन्नतिं पश्यति। वैदिककाले 'सर्वे भवन्तु सुखिनः' इति उदात्तभावः आसीत्, परन्तु अद्यतनी गलाकाट-प्रतिस्पर्धा केवलं स्वसुखाय इति भावनां जनयति।

वैदिककाले शिक्षात् एषा अपेक्षा आसीत् यत् सः शिष्यस्य चरित्रनिर्माणं कुर्यात्। सः अभिमानरहितः (यतः अहंकारः ज्ञानस्य शत्रुः अस्ति), अग्निसमानः तेजस्वी (यथा अग्निः अशुद्धताम् दहति, तथैव शिक्षकस्य

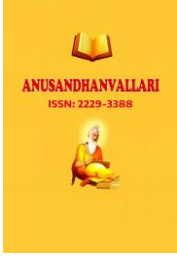

तेजसा अज्ञानं विनश्येत्), विविधविषयाणां ज्ञाता च भवेत्। सः धेनोः पयोधरः (स्तनः) इव ज्ञानरूपि-दुग्धप्रदाता, विषयं मधुरं कर्ता तथा च शिष्यान् पुत्रवत् मन्यमानः भवेत्। अथर्ववेदे शिक्षकस्य कृते मुख्यरूपेण 'आचार्य' शब्दस्य प्रयोगः कृतः अस्ति। "आचिनोति च शास्त्रार्थान् आचारे स्थापयत्यपि। स्वयमाचरते यस्मात्स्मादाचार्य उच्यते॥"¹⁵ ऋग्वेदे शिक्षकस्य कृते विप्र, विपश्चित्, ब्राह्मण, शिक्षानरः, ब्राह्मण इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगः प्राप्यते। अस्यार्थः अस्ति यत् शिक्षकस्य व्यक्तित्वं तावत् प्रभावशाली भवेत्, येन केवलं तस्य दर्शनेन वाण्या वा शिष्यस्य अन्तः ज्ञानस्य ज्योतिः प्रज्वलेत्।

ऋग्वेदे अथर्ववेदे च आचार्याणां गुणानां वर्णनं कृतम् अस्ति। तत्र उक्तं यत् आचार्यस्य कृते प्रथमा आवश्यकता एषा अस्ति यत् सः सहनशीलः भवेत् तथा च ब्रह्मचर्यस्य नियमानां पालनं कुर्यात्। शिक्षणम् एका धैर्यपूर्णा प्रक्रिया अस्ति। शिष्यस्य जिज्ञासाः, त्रुटीः, स्वभावं च सहमानः तस्मै मार्गप्रदर्शनं करणम् एव शिक्षकस्य तपः वर्तते। शिक्षकः सुख-दुःखयोः निन्दा-स्तुत्योः च विचलितः न भवेत्, तदैव सः शिष्याय एकः स्थिरः आदर्शः भवितुं शक्नोति। अथर्ववेदस्य प्रसिद्धे 'ब्रह्मचर्यसूक्ते' (११.५) उक्तम्— 'आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते'¹⁶ अर्थात् आचार्यः स्वस्य तपसा संयमेन च एव एकस्य योग्यस्य ब्रह्मचारिणः निर्माणं कर्तुं शक्नोति। अत्र ब्रह्मचर्यस्य अर्थः केवलं शारीरिकसंयमः न, अपितु ज्ञानसाधनायै पूर्णसमर्पणम् इन्द्रियनिग्रहः च अस्ति। वैदिकदृष्टिकोणे शिक्षणं केवलं सूचनाप्रदानं नास्ति। यथा एकः शिल्पकारः पाषाणस्य प्रहारं सहमानः प्रतिमां निर्माति, तथैव शिक्षकः अपि शिष्यस्य अज्ञानं त्रुटीः च सहमानः तस्य व्यक्तित्वं स्वरूपयति। यदा शिक्षकः स्वयं निन्दा-स्तुत्योः परः (स्थितप्रज्ञः) भवति, तदैव शिष्ये धैर्यस्य गुणः विकसितः भवति। आधुनिकशिक्षायां यत्र अवसादः तनावः च अधिकः वर्तते, तत्र शिक्षकस्य एषा स्थिरता अत्यन्ता आवश्यकी अस्ति।

अथर्ववेदे आचार्यः 'वचस्पतिः' 'वसोष्पतिः'¹⁷ च उक्तः अस्ति। वचस्पतिः इत्युक्ते 'वाण्याः स्वामी' तथा च वसोष्पतिः इत्युक्ते वस्तूनाम् (अग्नि-वायु-आदि-पञ्चतत्त्वानां) गुणधर्माणां ज्ञाता। आचार्यस्य वाणी सिद्धा भवति। सः यत् वदति, तत् ज्ञानस्य प्रकाशेन युक्तं भवति। तस्य वाणी शिष्यस्य संशयान् नाशयति। आचार्यः प्राकृतिकविज्ञानस्य (भौतिक-अध्यात्मशास्त्रयोः) पूर्णज्ञाता अस्ति। सः पञ्चतत्त्वानाम् (अग्नि-वायु-आकाश-जल-पृथिवीनाम्) नियमान् जानाति तथा च शिष्याय ब्रह्माण्डेन सह सामञ्जस्यं स्थापयितुं शिक्षयति। एतत् दर्शयति यत् प्राचीनशिक्षा केवलम् आध्यात्मिकी नासीत्, अपितु भौतिकविज्ञानेन ब्रह्माण्डविज्ञानेन च सह निगूढसमन्वये आधारिता आसीत्। यावत् छात्रः एतेषां तत्त्वानां सन्तुलनं न अवगच्छति, तावत् सः न तु स्वस्थः भवितुं शक्नोति, न च प्रकृत्यनुकूलम् आविष्कारं कर्तुं शक्नोति। आधुनिकविज्ञानम् अद्य 'पारिस्थितिकी' (Ecology) 'सततविकासः' (Sustainability) इति विषये वदति, यत् आचार्याः सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वम् 'ऋतम्' (Cosmic Order) इति रूपेण पाठयन्ति स्म। शिष्यः शिक्ष्यते स्म यत् सः ब्रह्माण्डस्य अंशः अस्ति, न तु शोषकः।

शिष्यस्य जीवनस्य चरित्रस्य च निर्माणं कृत्वा तं वास्तविकं मानवं निर्मातुं सः 'भूतकृत्' अपि उच्यते। तदतिरिच्य आचार्यः मृत्युः, वरुणः, सोमः, ओषधिः, पयः च इति कथ्यते-

“आचार्यो मृत्युर्वरुणः सोमः ओषधयः पयः”¹⁸

मृत्युः- आचार्यः शिष्यस्य अन्तः अज्ञानस्य, आलस्यस्य, कुसंस्काराणां च अन्तं (मृत्युं) करोति। सः शिष्यस्य अहंकारं हत्वा तस्मै नवजीवनं ददाति।

वरुणः- वरुणः नियमस्य अनुशासनस्य च देवः अस्ति। आचार्यः शिष्यं सत्यस्य नैतिकतायाः च कठोरेषु नियमेषु (पाशेषु) बध्नाति येन सः मार्गभ्रष्टः न भवेत्।

सोमः- सोमः शान्तेः आह्लादस्य च प्रतीकः अस्ति। आचार्यः स्वविद्यया शिष्यस्य तप्तं मनः शीतलतां आनन्दं च प्रापयति।

ओषधयः- यथा ओषधयः रोगान् दूरयन्ति, तथैव आचार्यः शिष्यस्य मानिसकविकाराणां (क्रोध-लोभ-मोहानाम्) उपचारं स्वशिक्षा-रूपिण्या ओषध्या करोति।

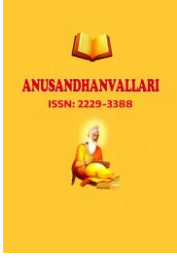
पयः- यथा दुग्धं पोषणं ददाति, तथैव आचार्यः स्वज्ञानरूपिणा पयसा शिष्यस्य बुद्धेः आत्मनः च पोषणं करोति।

वैदिकसाहित्ये आचार्यस्य उक्तवैशिष्ट्यैः सह एषा अपि अपेक्षा आसीत् यत् सः बुद्धौ पृथिव्याः ज्ञानस्य अनन्तः भण्डारः भवेत्। सः 'ऋषिः' (तत्त्वदर्शी), 'विप्रः' (जानी) तथा च 'विचक्षणः' (विवेकशीलः) भवेत्। सः 'मनुर्भव' इति आदर्शस्य प्रतीकः, सततजागरूकः, चिन्तनशीलः, दूरदर्शी, प्रसन्नचित्तः व्यक्तित्ववान् च भवेत्। ऋग्वेदस्य एषः प्रसिद्धः आदेशः 'मनुर्भव जनया दैव्यं जनम्'¹⁹ इति आचार्यस्य मूलमन्त्रः आसीत्। शिक्षकस्य कार्यं यन्त्रस्य निर्माणं नास्ति, अपितु एकस्य जागरूकस्य चिन्तनशीलस्य च 'मानवस्य' निर्माणम् अस्ति। वैदिकदर्शनानुसारं जन्मतः वयं केवलं जैवप्राणिनः भवामः। आचार्यः स्वसंस्कारैः ज्ञानेन च अस्मान् 'मनु' (मननशीलं मानवं वा) करोति। यन्त्रस्य मानवस्य च मध्ये एष एव भेदः अस्ति—यन्त्रं सूचनाभिः प्रचलति, किन्तु मानवः विवेकेन करुणया च।

वेदेषु आचार्यस्य गुणैः सह कर्तव्यानाम् अपि वर्णनं प्राप्यते। आचार्यस्य प्रथमं पुनीतकर्तव्यम् आसीत् यत् सः शिष्ये विद्यां प्रति रुचिं वर्धयेत्, तस्य बुद्धिं प्रबोधयेत्, तस्मै ज्ञानज्योतिं दद्यात्। सः शिष्यस्य बुद्धिं प्रखरां तीक्ष्णां च कुर्यात्, येन सः कठिनतमान् विषयान् अपि आत्मसात् कर्तुं समर्थः भवेत्। शिक्षणस्य अर्थः केवलं पाठनं नास्ति, अपितु शिष्यस्य अन्तः जिज्ञासायाः अग्निं प्रज्वालयेत् अस्ति। यावत् रुचिः न भविष्यति, तावत् ज्ञानं केवलं भारः एव स्थास्यति। आचार्यस्य कार्यं केवलं तथ्यानां प्रदानं नासीत्, अपितु शिष्यस्य प्रबोधन-शक्तेः (बुद्धेः तीक्ष्णतायाः) तावत् वर्धनम् आसीत्, येन सः स्वयं सत्यस्य अन्वेषणं कर्तुं समर्थः भवेत्-

“वर्धयैनं ज्योतिर्यैनं...संशितं चित् संतरं सं शिशाधि”²⁰

वैदिककाले शिक्षकस्य एतत् कर्तव्यम् आसीत् यत् सः शिष्यम् अज्ञानात् प्रजां प्रति नयेत्, तं कर्मठं कुशलं च कुर्यात्। सः विद्याबुद्धिभ्यां शिष्यं प्रदीप्तं कुर्यात्, संयमस्य सदाचारस्य च शिक्षां दद्यात्। आचार्यः शिष्यैः सह ज्ञानविज्ञानयोः चर्चा कुर्यात्, शास्त्राणां रहस्यं च बोधयेत्। सः छात्राणां जिज्ञासां शमयेत् येन तेषां

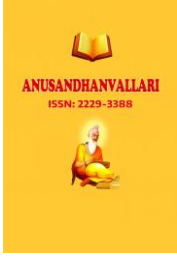
सर्वाङ्गीणविकासः भवेत्। एतत् 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' इत्यस्य मूलभावं प्रदर्शयति। शिक्षकस्य कार्यं केवलं साक्षरताप्रदानं न, अपितु प्रजायाः जागरणम् आसीत्। वैदिकी शिक्षा केवला सैद्धान्तिकी नासीत्। 'योगः कर्मसु कौशलम्' इति अनुसारं शिष्यं स्वकार्येषु दक्षं करणमेव शिक्षकस्य धर्मः आसीत्। तस्मिन् काले ज्ञानस्य (आध्यात्मिकबोधस्य) विज्ञानस्य (सांसारिक-प्रायोगिकज्ञानस्य) च मध्ये सन्तुलनस्थापनम् अनिवार्यम् आसीत्। उपनिषदां सम्पूर्णा परम्परा प्रश्न-उत्तर-संवादे एव आधारिता अस्ति। छात्रस्य अन्तः प्रश्नं जीवितं स्थापयितुं तं सन्तोषयितुं च शिक्षकस्य मुख्यं लक्ष्यम् आसीत्।

किन्तु यदा वयं समकालीनपरिप्रेक्ष्ये शिक्षकस्य गुणानां कर्तव्यानां च विचारं कुर्मः, तदा दृश्यते यत् अद्यतनाः शिक्षकाः छात्रेषु मानवीयमूल्यानां समावेशापेक्षया विषयविशेषस्य ज्ञाने एव अधिकं रुचिं गृह्णन्ति। अद्यतनः शिक्षकः स्वशिष्यैः सह पुत्रवत् व्यवहारं न कृत्वा केवलं व्यावसायिकसम्बन्धं रक्षति। सः स्वविषयमतिरिच्य अन्यस्मिन् कस्मिन्नपि विषये छात्रैः सह चर्चां न करोति। आज का शिक्षक अपने विषय का विशेषज्ञ तो है, लेकिन वह छात्र को जीवन के व्यापक फलक से नहीं जोड़ पाता।

सत्यम् अस्ति यत् यदा परिवर्तनं जायते, तदा तत् केवलम् एकपक्षीयं न भवति। यदि शिक्षकस्य भूमिका परिवर्तिता, तर्हि शिष्यस्य स्वरूपे कर्तव्येषु च अपि महतः अधःपतनं अभवत्। वैदिककाले शिष्यार्थं 'ब्रह्मचारी' इति शब्दस्य प्रयोगः भवति स्म। सः शब्दः केवलम् अविवाहितत्वस्य प्रतीकः नासीत्, अपितु 'ब्रह्म' (ज्ञानस्य) मार्गं चलतः अनुशासितव्यक्तित्वस्य परिचायकः आसीत्। अद्यतन्याः शिष्याः अपि स्ववैदिककालीनगुणैः कर्तव्यैश्च भिन्नं व्यवहारं कुर्वन्ति। वैदिककाले शिष्यात् एषा अपेक्षा आसीत् यत् सः जिज्ञासुः, कर्मठः, प्रभु-आज्ञाकारी च स्यात्। एतदतिरिक्तं तस्मात् एतदपि अपेक्षितम् आसीत् यत् तस्य कर्तव्यानि वेदानुकूलानि भवेयुः। सः ब्रह्ममुहूर्ते उत्तिष्ठेत्, आलस्य-प्रमाद-वाचालताभ्यः च मुक्तः स्यात्। शिष्यः केवलं श्रोता नासीत्, सः सत्यस्य अन्वेषकः आसीत्। आश्रमे समिधाचयनं, गो-सेवा, भिक्षाटनं च माध्यमेन शिष्यः अहङ्कारस्य त्यागं श्रमस्य मूल्यं च शिक्षते स्म। प्रमादत्यागः (कर्तव्ये अनवधानतायाः त्यागः) अनिवार्यः आसीत्। अद्यतनः छात्रः अनुशासनं भारं मन्यते, किन्तु वैदिककाले एतत् साधना आसीत्। अथर्ववेदे शिष्यस्य चतुर्णां गुणानां वर्णनं लभ्यते, यैः सः सर्वान् सन्तोषयति। ते गुणाः सन्ति— समिधनम् (नियमितरूपेण यज्ञद्वारा तेजस्विता), मेखला (कटिसूत्रधारणं-संयमस्य प्रतीकम्), श्रमः (कठोरपरिश्रमः), तपः (तपस्वी-जीवनम्)-

"समिधा मेखलया श्रमेण तापसो लोकान्स्तर्पयति"²¹

- **समिधनम् (यज्ञः):** अनेन बौद्धिक-ऊर्जा लभ्यते। छात्रस्य चित्तं पवित्रं तीक्ष्णम् च भवति।
- **मेखला (संयमः):** एषा चरित्रबलं ददाति। इन्द्रिय-इच्छानां निग्रहाय एषा साहाय्यं करोति।
- **श्रमः (परिश्रमः):** अनेन शारीरिक-मानसिक-सहनशीलता विकसिता भवति। एषः 'लघुमार्ग-संस्कृतिं' नाशयति।
- **तपः/भिक्षा (विनयः):** अनेन सामाजिकबोधः निरहङ्कारत्वं च उत्पद्यते। समाजस्य ऋणं स्वीकृत्य छात्रः विनम्रः भवति।

वैदिककाले आचार्य-शिष्ययोः सम्बन्धः पिता-पुत्रवत् आसीत्। गुरुः मातापितृभ्याम् अपि अधिकं पूजनीयः मन्यते स्म, अतः उक्तं यत् गुरुः मातापितृभ्यां श्रेष्ठतरः इति। मातापितरौ अस्मभ्यं जैव-जन्म यच्छतः, यत् प्रथमं जन्म कथ्यते। किन्तु आचार्यः ज्ञानसंस्काराणां माध्यमेन अस्मभ्यं सांस्कृतिकम् आध्यात्मिकं च जन्म ददाति, यदेव द्वितीयं जन्म अथवा 'द्विजत्वम्' इति प्रोच्यते। अतः एव उक्तं यत्- आचार्यः यं जन्म ददाति, तदेव श्रेष्ठं सत्यं च। यतो हि-

“तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम्।

तत्र अस्य माता सावित्री

पिता तु आचार्य उच्यते॥”²²

वेदपारगः आचार्यः विधिपूर्वकं शिष्याय यां सावित्री-विद्यां यच्छति, तदेव तस्य वास्तविकं जन्म अस्ति। मातापितृभ्यां प्राप्तं शरीरं नश्वरं भवति, किन्तु गुरुणा दत्तं एतत् आध्यात्मिकं जन्म सत्यम्, अजरं, अमरं च अस्ति। मनुस्मृत्यनुसारं ज्ञानरूपी एषः संस्कारः मनुष्यं प्रति आत्मिकपूर्णतां ददाति।

किन्तु आचार्यस्य कृते एषः निर्देशः आसीत् यत् सः तस्मै एव शिष्याय शिक्षां दद्यात् यं सः सुशीलं, अप्रमादिनं, संयमिनं, प्रतिभाशालीं, अद्रोहिणं च मन्यते। यः शिष्यः असंयमी, कुटिलः, परछिद्रान्वेषी च स्यात्, तस्मै शिक्षा न देया। वैदिक शिक्षक (आचार्य) हर किसी को शिक्षा नहीं देते थे। वे 'पात्र' की परीक्षा करते थे-

“यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं, मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम्।

यस्ते न दुहयेत्

कतमच्चनाह, तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्॥”²³

आचार्येण वर्जितः शिष्यः (न्याज्य-लक्षणानि)

कुटिलः- यः छल-कपटाय ज्ञानस्य दुरुपयोगं करोति।

परछिद्रान्वेषी- यः शिक्षणापेक्षया केवलं परदोषदर्शने स्वशक्तिं नाशयति।

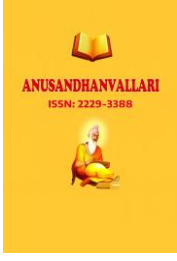
असंयमी- यस्य इन्द्रियेषु संयमः नास्ति, सः कठिनां विद्यां प्राप्तुं न शक्नोति।

आचार्येण ग्राह्यः शिष्यः-

अद्रोही- यस्य मनसि कमपि प्रति वैरभावः न भवति।

सुशीलः- यस्य आचरणं समाजं गुरुं च प्रति विनम्रं भवति।

साधुप्रकृतयः शिष्याः आजीवनं गुरोः भक्ताः भवन्ति स्म, आचार्यस्य कुशलतायाः कामनां च कुर्वन्ति स्म। अथर्ववेदे तादृशानां शिष्याणाम् उल्लेखः अस्ति ये यज्ञपश्चात् अग्निदेवं प्रार्थयन्ते स्म यत् सः तान् दीर्घायुषः कुर्यात्, आचार्यं च अमरम्-

“आयुरस्मासू धेहि-अमृतत्वमाचार्याय”²⁴

अथर्ववेदस्य 'ब्रह्मचर्यसूक्तम्' (११.५) वैदिकवाङ्मये अतिप्रभावशालि सूक्तं वर्तते। एतत् न केवलं छात्रस्य जीवनं वर्णयति, अपितु शिष्यः स्वतपसा कथं स्वस्य आचार्यस्य च अमरत्वं साधयति, इत्यपि स्पष्टयति। यदा शिष्यः यज्ञवेद्यां उपविश्य अग्नेः साक्षित्वे संकल्पं गृह्णाति, तदा सः प्रार्थयते:-

“अग्ने मेधां मे प्रजां मे स्वराज्यं मे तन्वं मे।

आयुः प्रजाम् मे च पुष्टिं च अग्निः कृणोतु

मे॥”²⁵

अर्थात्: हे अग्निदेव! मह्यं मेधां (बुद्धिं), प्रजां (विवेकं), स्वराज्यं (आत्मनियन्त्रणं) तथा च आरोग्यं प्रयच्छ। मम आयुः शक्तिं च वर्धय येन अहं गुरोः विद्यां जीवन्तीं रक्षितुं शक्नुयाम्। अन्यस्मिन् सूक्ते आचार्य-शिष्ययोः सम्बन्धः 'द्वितीयजन्म' इति रूपेण वर्णितः अस्ति:-

“तं रात्रिस्तित्र उपसधं बिभर्ति तस्मिञ्जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः।”²⁶

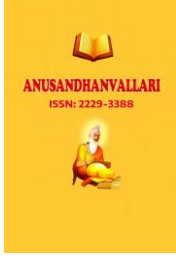
अर्थात्: आचार्यः शिष्यं स्वगर्भं (अन्तःकरणे) धारयति, तस्मै च ज्ञानमयं नवीनं जन्म ददाति। भारतीयदर्शने द्वौ देहौ स्वीकृतौ-एकः भौतिक-देहः द्वितीयश्च कीर्ति-देहः। भौतिकशरीरं नश्वरं वर्तते, किन्तु यशःशरीरम् (कीर्तिः) अमरं भवति। यावत् शिष्यः तस्याः विद्यायाः अभ्यासं प्रसारं च करोति, तावत् आचार्यस्य ज्ञान-शरीरं जीवति। आचार्यः स्वकीयां तपस्यां शिष्ये समाहितं करोति। अतः यदा शिष्यः महान् कार्यं करोति, तदा तत् वस्तुतः तस्य गुरोः एव अमरत्वस्य प्रमाणं भवति।

निष्कर्षः

अस्य शोधस्य फलितार्थः अस्ति यत् आधुनिकशिक्षायाः 'सूचनात्मकं' स्वरूपं केवलं बौद्धिकविकासं करोति, परन्तु 'नैतिकदृढतां' दातुं असमर्थं वर्तते। वैदिककालीनशिक्षा केवलं कण्ठस्थीकरणस्य पद्धतिः नासीत्, अपितु सा 'चित्तशुद्धेः' एका आध्यात्मिकप्रक्रिया आसीत्। गुरु-शिष्ययोः सम्बन्धः आजन्म-भक्तेः श्रद्धयाः च आधारस्तम्भः आसीत्, यत्र गुरुः स्वकीयं तपोबलं शिष्ये समाहितं कृत्वा तं 'द्विज' रूपेण पुनः उत्पादयति स्म। अद्यत्ने 'डिजिटल-युगे' यदा मानवीयक्षमताः यन्त्रीकरणेन प्रभाविताः सन्ति, तदा वैदिक-मूल्यानां पुनर्जागरणम् अनिवार्यं जातमस्ति। अयं शोधः सिद्धं करोति यत् यदि वयं आधुनिकतन्त्राज्ञानं वैदिक-अनुशासनेन (यथा- संयमः, सत्यम्, ब्रह्मचर्यम्) सह योजयामः, तर्हि एव 'मानवता' संकटात् रक्षितुं शक्यते। आचार्यस्य 'अमरत्वं' तस्य शिष्याणां चरित्रेषु एव वर्तते। 'मनुर्भव' इति वैदिक-सन्देशः एव आधुनिकशिक्षायाः वास्तविकः आलोकस्तम्भः भवितुं अर्हति। यदा शिक्षायाः उद्देश्यं 'धनार्जनम्' इति स्थाने 'व्यक्तित्व-परिष्कारः' भविष्यति, तदा एव समाजः 'स्वराज्यं' वास्तविकैश्वर्यं च प्राप्स्यति। अतः, प्राचीन-आध्यात्मिकबोधस्य नवीन-वैज्ञानिकप्रगतेः च समन्वयात्मकः पन्था एव वैश्विक-कल्याणस्य मार्गः अस्ति। विद्यायाः एषा 'विमुक्तिः' एव मानवं 'यन्त्रात्' 'पूर्णमानव' प्रति नयति।

सन्दर्भस्य सूची-

[1] यजुर्वेद- 1.5

-
- [2] यजुर्वेद-19.30
[3] अथर्ववेद-19.41.1
[4] अथर्ववेद-11-5-19
[5] अथर्ववेद-1.1.2
[6] ऋग्वेद-10.191.3
[7] तैत्तिरीय उपनिषद (ब्रह्मानन्द वल्ली)
[8] अथर्ववेद-1.1.2
[9] अथर्ववेद-7.66.1
[10] अथर्ववेद-11.5.18
[11] मनुस्मृति- 2.151-153
[12] तैत्तिरीय उपनिषद- 1.11.1-2
[13] तैत्तिरीय उपनिषद-
[14] ऋग्वेद- 1.68.3
[15] ब्रह्मपुराण- 1.32.32
[16] अथर्ववेद- 11.5.16
[17] अथर्ववेद- 1.1.2
[18] अथर्ववेद- 11.5.14
[19] ऋग्वेद- 10.53.6
[20] अथर्ववेद- 7.16.1
[21] अथर्ववेद- 11.5.4
[22] मनुस्मृति- 2.148
[23] निरुक्त- 2.4
[24] अथर्ववेद- 19.64.4
[25] अथर्ववेद- 11.5.15
[26] अथर्ववेद- 11.5.3